

Література:

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 286 с.
2. Войцехівська В.Г. Прийменникове керування дієслів переміщення з префіксом **ви-** в українській та російській мовах // Граматичні аспекти української мови. – К.: КДПІ, 1985. – С. 57 – 66.
3. Войцехівська В.Г. Сполучуваність префіксованих дієслів переміщення // Українське мовознавство. – 1975. – №3. – С.32 – 38.
4. Городенская Е.Г. Словообразование имен. Словообразование глаголов // Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 175 – 247.
5. Грищенко А.А. Предложные словосочетания // Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986. – С.280 – 282.
6. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 2002.
7. Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980.
8. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення і речення. – К.: НАН України, 1997. – 216 с.
9. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення. – Полтава: АСМІ, 2004. – 464 с.

С.Г.Алексеева

МІСЦЕ ПОЯСНЮВАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У СИСТЕМІ ВІДНОШЕНЬ СУРЯДНОСТІ ТА ПІДРЯДНОСТІ

Пояснювальні відношення, до яких входять власне пояснювальні, включення та уточнення [2, 173], оформлені за допомогою сполучників (тобто, себто, а саме, сливе, або), інших службових слів у функції сполучників (точніше, вірніше, у тому числі, наприклад, особливо, навіть, власне) або безсполучниково (інтонаційно), називають одним з різновидів сурядних відношень. Наприклад: Коли в бою тут воїн був убитий чи участь брав проти яких наших, йому на гробі, як почесний титул, писали: „Геррос”, тобто - слава, честь (Л. Костенко) – власне пояснювальні відношення; Деся саме в цей період на Глинські звернуло увагу місцеве земство, а точніше, тутешнє магнатство (В. Земляк); Будьмо передусім скрізь українцями – чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в своєму краї, чи на чужині (М. Коцюбинський) – власне пояснювальні відношення зі значенням конкретизації; ...ми не будемо виказувати наших відносин перед всіма; особливо перед Трохимом (В. Винниченко) – включення; Восени, перед відлітом у вирій, тривожиться й табунами збирається птаство (М. Стельмах) – уточнення. Однак якщо ці відношення встановлюються при відокремлених уточнюючих другорядних членах речення (прикладках і обставинах), то такі конструкції розглядають як підрядні, а якщо при однорідних членах речення з узагальнюючим компонентом, то як сурядні [3, 313]. Наприклад: ...і навіть кірати віддавали в

борг, чого не могли дозволити собі їхні залітні *конкуренти*, або, як їх тут називали, – *чужоземці* (В. Земляк) [1]; А з поля йшла струнка і тонковида, ще несвідома чарівничих зваб, *богиня квітів, юная Хлорида*, у жовтому віночку із кульбаб... (Л. Костенко) [2]; Не мав *там, у дровітні*, Ісакій ні світла собі, ані печі, а вкривався самою світою (В. Шевчук) [3] – пояснювальні відношення у конструкціях з прикладками [1, 2] та відокремленою обставиною з уточнювальним значенням [3]. А цій землі *нічого* не забракло – *ні рік, ні моря, ні озер, ні трав* (Л. Костенко) [4] – пояснювальні відношення між узагальнювальним словом та однорідними членами речення.

Водночас пояснювальні відношення можуть встановлюватися у конструкціях з різними членами речення, головними чи другорядними, що свідчить про їх особливий характер та самостійність. Наприклад: Бачить Хо перед собою людей, повних сил, енергії, віри, злучених з собою *теплими, сливе братерськими* відносинами (М. Коцюбинський); Цап міг безборонно приходити лише на обіди до Явтуха Голого, цього ще одного вавилонського дивака, що вже давненько замислив *переманити* цапа до себе, *тобто* поступово *привласнити* це добро і з його допомогою перебратись із кволих середняків до вищого майнового цензу (В. Земляк); Я далі сам себе *дурити, себто виправдовувати* не можу (М. Куліш); – пояснювальні відношення між означеннями, додатками, частинами складеного дієслівного присудка. З огляду на це, конструкції з пояснювальними відношеннями не можна характеризувати, спираючись на визначення членів речення, між якими ці відношення встановлюються, а їх специфіка не дозволяє повного ототожнення з сурядними чи підрядними відношеннями.

Своєрідність синтаксичної природи пояснювальних відношень полягає в тому, що вони поєднують ознаки сурядності та підрядності і не можуть бути цілком віднесені або до першої, або до другої. Сурядність цих відношень виявляється у супідрядності поєднаних компонентів одному спільному члену, інтерпозиції сполучника, який знаходиться між компонентами, не з'єднуючись з жодним з них, та можливості безсполучникового поєднання компонентів. Наприклад: **не могли дозволити собі конкуренти, або чужоземці** – сполучник **або** (*конкуренти, або чужоземці*) знаходиться між поєднаними компонентами і не може бути переміщеним на початок конструкції разом з компонентом, який він вводить; **йшла богиня квітів, юная Хлорида; не мав там, у дровітні; не забракло нічого; не забракло ні рік, ні моря, ні озер, ні трав.**

Ознаками підрядності пояснювальних конструкцій є бінарне відношення „пояснюване / пояснення”, подібне до підрядного відношення „означуване / означальне”; визначений порядок компонентів, який є відображенням їх функціонального розрізнення (пояснюване / пояснення); інтонаційне виділення пояснення, яке свідчить про його залежність, вторинність [1, 78]. Наприклад: пояснюване / пояснення: *конкуренти, або чужоземці; богиня квітів, юная*

Хлорида; там, у дровітні; нічого – ні рік, ні моря, ні озер, ні трав мають закріплений порядок компонентів з інтонаційним виділенням другого, залежного – пояснення. Однак у конструкціях з узагальнювальним компонентом при однорідних членах пояснення може передувати пояснюваному при збереженні всіх інших ознак сурядності та підрядності. Наприклад: **Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти, буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани** – все, що вродила оброблена гірко земля (Ю. Яновський). Бінарність відношення „пояснюване / пояснення” особливо виявляється у реченнях, де до двох компонентів, пов’язаних пояснювальними відношеннями, додаються інші, функціонально однорідні або з пояснюваним, або з поясненням. Наприклад: Цап міг безборонно приходити лише на обіди до Явтуха Голого, цього ще одного вавілонського дивака, що вже давненько замислив *переманити* цапа до себе, **тобто** поступово *привласнити* це добро і з його допомогою *перебратись* із кволих середняків до вищого майнового цензу (В. Земляк); *переманити* – це тільки *привласнити*, а не *і перебратись*, тому пояснювальні відношення тільки між *переманити, тобто привласнити*; а між функціонально однорідними пояснюваними *переманити і перебратись* єднальні відношення. Мета в них – *не пустити* за ріку, **себто не дати** нам Сичаківського мосту **і** по зможі **або розбити** нас тут, **або погнати** назад, де за нами по п’ятах ідуть інші (Ю. Яновський); кожне з функціонально однорідних пояснень **не дати і або розбити, або погнати** (єднально-розділові відношення) має свою окрему лінію зв’язку з пояснюваним: *не пустити, себто не дати; не пустити, себто розбити; не пустити, себто погнати*.

З функціонального погляду пояснювальні конструкції подібно до сурядних ускладнюють просте речення на відміну від підрядних, які поширюють його. Однак якщо ускладнення речення сурядними конструкціями або поширення його підрядними мають на меті збагатити зміст висловлювання новими об’єктами, ознаками тощо, то пояснювальні конструкції служать для більш точного, правильного розуміння уже названих, існуючих у реченні об’єктів, ознак, дій, обставин тощо. З огляду на це, пояснення до деякої міри тавтологічне [4, 338], бо виражає відношення між різними компонентами, які називають один об’єкт, а пояснювальні конструкції мають факультативний характер доповнення, є допоміжним засобом вираження додаткової комунікативності, що наближає їх до приєднувальних і вставних. Наприклад, ускладнення речення сурядною конструкцією з однорідними членами: Пахне мокрою *торбою, рибою і сонною кропи вою* (Г. Тютюнник); та ускладнення пояснювальною конструкцією: *І земля – наречена в молочнім цвіту яблунево-рожевих садів – мліє солодко в сонячно-яснім меду, в першій росній красі пелюстків* (Є. Маланюк); – однорідні члени речення *торбою, рибою і кропивою* називають різні об’єкти, вилучення одного з них або введення іншого призведе відповідно до звуження або розширення змісту речення;

пояснюване земля і пояснення наречена в молочнім цвіту яблуново-рожевих садів є номінаціями одного об'єкта, пояснення, додатково характеризуючи пояснюване, – факультативне і може бути вилучене з речення без зміни або руйнування його змісту.

Логічною основою пояснювальних відношень є синтаксична тотожність, не пов'язана з лексичними значеннями слів, спільна денотативна віднесеність обох компонентів, яка встановлюється мовцем [1, 64-65]. Наприклад: Я поки що загальмував *заднє колесо*, **себто – місцевком** (М. Куліш); Кривавляться *сувої хмар – повстань червлені орифлами* – й під тиші похоронний марш у тьму згорають над полями (Є. Маланюк); *заднє колесо* – це **місцевком**; *сувої хмар* – це **повстань червлені орифлами**: дві номінації по-різному характеризують один об'єкт і сприймаються як тотожні через спосіб синтаксичного зв'язку між ними. Синтаксична тотожність послідовно виявляється у реченнях, де пояснювальними відношеннями поєднуються між собою різні головні і другорядні члени. Певне порушення синтаксичної тотожності можна спостерігати у конструкціях з прикладками у ролі пояснення. Як різновид означення прикладка пояснює інший, синтаксично не тотожний, член речення (підмет, додаток), але її атрибутивно-номінативна семантика та спосіб вираження (іменникові форми) уподібнюють її пояснюваному, роблять його другою назвою, ототожнюють з ним: **Внук кремезного чумака, січовика блідий праправнук**, я закохавсь в гучних віках, я волю полюбив державну (Є. Маланюк); В довгу, темную нічку невидну не стулю ні на хвилюк очей, все шукатиму **зірку** провідну, ясну **владарку темних ночей** (Леся Українка). Порівняння прикладки як різновиду означення з відокремленим означенням дає змогу пересвідчитися у особливості зв'язку прикладки-пояснення з пояснюваним словом: Тож не дивуйсь, що, визволившись з брану, **ти**, *зранена*, зустріла **нас**, *синів...* (Є. Маланюк); **ти**, (яка?) *зранена*, – напівпредикативний зв'язок при відокремленому означенні; **нас**, (кого?) *синів* – пояснювальний зв'язок між пояснюваним (**нас**) і поясненням (тобто, а саме кого? *синів*).

Відношення тотожності семантично і структурно наближає окремі пояснювальні конструкції до предикативних сполучень [4, 337]. Наприклад: *заднє колесо*, **себто місцевком**; *Геррос*, **тобто – слава, честь**; *Навсікая*, струнка **дочка** Супойського царя – пояснювальні конструкції, близькі до предикативних і можуть трансформуватися у предикативні сполучення: *заднє колесо* – **це місцевком**; *Геррос* – **це слава, честь**; *Навсікая* – **це струнка дочка** Супойського царя. Однак предикативність таких пояснювальних конструкцій периферійна, бо виявляється поза граматичною основою речення, натомість у предикативних сполученнях між головними членами речення (підметом і присудком) пояснювальні відношення є неможливими.

Безсполучниковий зв'язок між синтаксично тотожними та семантично співвідносними компонентами ускладнює кваліфікацію конструкцій, які можуть визначатися як сурядні з однорідними членами або як пояснювальні з

власне поясненням чи уточненням. Наприклад: Він був із тих, кого слухаються мимоволі, без жодного примусу чи нагадування (В. Підмогильний).

Отже, пояснювальні конструкції, поєднуючи ознаки сурядності та підрядності, являють собою особливий вид синтаксичного зв'язку. На нашу думку, їх можна вважати одним з виявів функціонування сурядності у простому реченні, бо їх компоненти функціонально однорідні, супідрядні одному спільному компоненту, поєднуються сполучниками сурядності або безсполучниково за допомогою інтонації. Подібно до сурядних, пояснювальні конструкції ускладнюють структуру простого речення. Пояснювальні відношення з функціональним розрізненням компонентів, яке зумовлює залежність одного від іншого, подібні до сурядних відношень семантично диференційованих компонентів. Сурядність пояснювальних конструкцій виявляється на рівні словоформ, підрядність – на вищому синтаксичному рівні [1. 79]. Поєднання та різний ступінь вияву у пояснювальних конструкціях ознак сурядності і підрядності дає підстави визначати їх особливості, виділяти різні їх типи та відношення до сурядних конструкцій. Власне пояснювальні, пояснювально-уточнювальні конструкції та включення, крім названих ознак сурядності, характеризуються бінарним відношенням „пояснюване / пояснення”, визначеним порядком компонентів, залежністю наступного від попереднього, замкненістю структури, що наближає їх до підрядних конструкцій. Окремі власне пояснювальні конструкції з відношенням тотожності можуть містити периферійну предикативність, що відмежовує їх від підрядних конструкцій. Сурядність пояснювальних відношень найвиразніше представлена у конструкціях з уточненням, небінарних, незамкнених, які найтісніше прилягають до сурядних, бо без інтонаційного виділення одного з компонентів подібні до конструкцій з однорідними членами. Відсутність чіткого розмежування між різними типами пояснювальних конструкцій пов'язана з семантикою компонентів та засобами зв'язку між ними.

Незважаючи на самотійність пояснювальних відношень, вони не однаково виявляються у конструкціях з різними членами речення. Власне пояснювальні відношення та включення охоплюють всі типи членів речення. Уточнення має місце у конструкціях з обставинною і зрідка атрибутивною семантикою.

Література:

1. Прияткина А.Ф. Синтаксис осложнённого предложения. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Русская грамматика / Под ред. Шведовой Н.Ю. – М., 1980.
3. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. Посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К.: Вища шк., 1994.
4. Уханов Г.П. Пояснительная связь в её отношении к сочинению и подчинению // Исследования по славянской филологии: Сб., посвящ. памяти акад. В.В. Виноградова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1974.